

INTELEKTUÁLNÍ SVOBODA, VOLNÝ PŘÍSTUP K INFORMACÍM, SVOBODA PROJEVU A RESPEKT K SOUKROMÍ UŽIVATELŮ V KNIHOVNÁCH

Zdeněk Matušík, Národní knihovna ČR

Téma vymezené v názvu se na první pohled rozpadá do dvou základních okruhů. Zatímco otázky spadající do okruhu intelektuální svobody nejsou v našem knihovnictví (tedy spíše v praxi než i v teorii) nové, problematika respektu k soukromí uživatelů vstoupila důrazně do knihoven (a někde možná jen zaklepalá na dveře) relativně nedávno, v období či v přímé souvislosti s přijetím zákona č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů. Nejvíce se profilovala na otázce, zda při registraci čtenářů používat, či nepoužívat jejich rodná čísla; samozřejmě je však mnohem širší.

Naproti tomu se zdá, že okruh otázek intelektuální svobody a související profesní knihovnické etiky je po zásadním společenskopolitickém obratu konce 80. let v zásadě vyřešen a nepředstavuje větší problémy. Z vlastních poznatků z průběhu 90. let zde mohu vzpomenout rušení bývalých tzv. zvláštních fondů a vytvoření zvláštního ochranného režimu, zaměřeného především na zajištění bezpečnosti konkrétních publikací, případně jednotlivých exemplářů, ale i vzrušeného podivu nad tím, že v Národní knihovně ČR si lze vypůjčit *Mein Kampf*, když byl vydán jeho český překlad. Nicméně, úvaha o tom, zda případně do svazků obsahujících vyhraněné sociálně štvavé názory vkládat lístek s příslušnou informací, byla v interní diskusi zásadně odmítnuta. Naproti tomu, regulace přístupu ke zdrojům na Internetu s pornografickým obsahem, případně k prostředkům přímé textové komunikace, se zdála být dostatečně podloženým opatřením.

S podobnými problémy se jistě setkávaly i další knihovny. Nicméně, zabývaly se jimi jednotlivě, uvedené problémy se nestaly předmětem skutečných diskusí ani v odborném ani v obecném tisku. Snad jen ojediněle se objevila zpráva o používání filtrů proti pornografii v zahraničních knihovnách. Ve své době kvalitativně nový prostředek komunikace představil článek D. Tkačikové z roku 1996¹, jenž zmiňuje i etické otázky užívání Internetu v knihovnách. Etické otázky knihovnické profese se po přelomu 80.-90. let dostaly v českém knihovnickém tisku v dílčím pohledu na pořad v letech 1996-1998. Kamínky však na hladině velké vlny nevyvolaly. Znametelný ohlas nevyvolalo ani Prohlášení IFLA o knihovnách a intelektuální

¹ Internet - velká neznámá? / Daniela Tkačiková. - In: Národní knihovna. - 0862-7487. - Roč. 7, č. 4 (1996), s. 105-110.

svobodě schválené Výkonnou radou Mezinárodní federace knihovnických sdružení a institucí v březnu 1999 (dále Prohlášení), i když bylo přeloženo do češtiny a vystaveno na webu SKIP².

A v této situaci vyhlásila IFLA na jaře roku 2002 další dokument tohoto zaměření - Manifest o přístupu k Internetu³ (dále Manifest) a v srpnu svou Glasgowskou deklaraci⁴. Všechny tyto dokumenty vycházejí, i když každý z nich samozřejmě akcentuje specifický úhel pohledu, ze Všeobecné deklarace lidských práv, přijaté Organizací spojených národů 10. prosince 1948, zejména z jejího článku 19: „Každý má právo na svobodu přesvědčení a projevu; toto právo nepřipouští, aby někdo trpěl újmu pro své přesvědčení, a zahrnuje právo vyhledávat, přijímat a rozšiřovat informace a myšlenky jakýmikoli prostředky a bez ohledu na hranice.“⁵ Rezonují však i s dalšími dokumenty, jež svobodu projevu a přístupu k informacím zakotvily v mezinárodním právu: jde zejména o Mezinárodní pakt o občanských a politických právech (článek 19), Úmluvu o ochraně lidských práv a základních svobod (článek 10) aj.⁶

Tyto významné dokumenty mezinárodního knihovnictví připravil svébytný útvar IFLA (výbor a také úřad, jenž má sídlo v Kodani) - FAIFE⁷. Vznikl v roce 1997 v návaznosti na založení Výboru IFLA pro přístup k informacím a svobodu projevu (CAIFE) po generální konferenci IFLA v Istanbulu v roce 1995, ale i na dokumenty IFLA k těmto otázkám z 80. let.

IFLA/FAIFE si klade za úkol zvyšovat vědomí zásadní souvislosti mezi pojetím knihovny a hodnotami intelektuální svobody a za tímto účelem sbírat a rozšiřovat dokumentaci a iniciovat dialog jak v rámci knihovnictví, tak mimo ně. Reagovat na porušování svobody přístupu k informacím a svobody projevu v knihovnictví a poskytovat v tomto smyslu pomoc kni-

² Přístupné na Internetu z URL:

<http://www.nkp.cz/o_knihovnach/konsorcia/skip/FAIFE.htm>

³ Manifest IFLA o přístupu k internetu. In: Národní knihovna. -- 0862-7487. -- Roč. 13, č. 3 (2002), s. 196-197. Rovněž přístupný na Internetu z URL:

<http://www.nkp.cz/o_knihovnach/konsorcia/skip/Bull02_23.htm>.

⁴ Glasgowská deklarace o knihovnách, informačních službách a intelektuální svobodě. Přístupná na Internetu z URL:

<http://www.nkp.cz/o_knihovnach/IFLAGlas.htm>. Název vychází z místa konání 68. generální konference IFLA, kde byla deklarace přijata.

⁵ Např. v: Mezinárodní dokumenty o lidských právech : anglicky a česky / sestavil Vladimír Adamus. - Praha : Linde, 2000, s. 35. Rovněž přístupné na Internetu, např. z URL: <http://www.unicprague.cz/suba.php3?kap=zpravy&podkap=v_d_1_p.htm>.

⁶ Tamtéž, s. 57, resp. 387.

⁷ IFLA/FAIFE – je třeba číst jako IFLA – Freedom of Access to Information and Freedom of Expression (IFLA – Svoboda přístupu k informacím a svoboda projevu). Název se používá zpravidla ve zkratce a zahrnuje jak Výbor, tak Úřad. Úvodní stránka IFLA/FAIFE je přístupná z URL: <<http://www.ifla.org/faife/index.htm>>.

hovníkům, knihovnám a knihovnickým spolkům. IFLA/FAIFE navazuje na tradice obhajoby a prosazování intelektuální svobody knihovníky v řadě zemí.

Američtí knihovníci přijali Knihovnickou listinu práv již v roce 1948⁸ a otázkám intelektuální svobody věnují velké úsilí. Na webových stránkách Výboru, resp. Úřadu ALA pro intelektuální svobodu je možné najít mnoho užitečných materiálů⁹, např. Příručku k intelektuální svobodě, databázi o konkrétních případech ohrožení intelektuální svobody, konkrétní i obecnější rady¹⁰. Za zmínku jistě stojí, že týden následující po naší konferenci, 20. až 27. září 2003, budou v Americe v rámci Týdne zakázaných knih (Banned Books Week) slavit svobodu číst¹¹. Materiály věnované otázkám prosazování plné intelektuální svobody jsou také k dispozici na webových stránkách spolku britských knihovníků a informačních pracovníků, sbírku prohlášení knihovnických spolků v různých zemích k intelektuální svobodě vystavuje na svých webových stránkách IFLA/FAIFE.¹²

Glasgowská deklarace prohlašuje oddanost intelektuální svobodě za základní odpovědnost knihovnické a informační profese na celém světě, vyslovenou v etických kódech a prokazovanou v praxi.

V Prohlášení IFLA o knihovnách a intelektuální svobodě se uvádí: „Knihovny jsou odpovědné za zajištění a usnadnění přístupu k projevům vědění a intelektuální činnosti. Za tím účelem knihovny získávají, uchovávají a zpřístupňují nejrůznější materiály, odrážející pluralitu a rozmanitost společnosti.“ Tato zásada se jistě týká vědeckých knihoven, svůj nepominutelný význam má však také ve vztahu k veřejným knihovnám.

⁸ Library bill of rights. Přístupné na Internetu z URL:

<http://staging.ala.org/Content/NavigationMenu/Our_Association/Offices/Intellectual_Freedom3/Statements_and_Policies/Intellectual_Freedom2/Library_Bill_of_Rights.htm>.

⁹ Úvodní stránka Intellectual Freedom Committee má URL:

<http://www.ala.org/Content/NavigationMenu/Our_Association/Offices/Intellectual_Freedom3/IF_Groups_and_Committees/Intellectual_Freedom_Committee/Intellectual_Freedom_Committee.htm>.

¹⁰ Nicméně, uváděná stanoviska související s přístupem k pornografickému obsahu na Internetu jsou, podobně jako ta, jež jsou obsažena v dokumentech IFLA, podle mého názoru doktrinárně paušální, necitlivá, mimo dotyk s realitou a snad proto postrádající smysl pro specifickou problematiku (viz dále).

¹¹ Viz informace na URL:

<http://www.ala.org/Content/NavigationMenu/Our_Association/Offices/Intellectual_Freedom3/Banned_Books_Week/Banned_Books_Week.htm>.

¹² Např. Intellectual freedom and censorship (Intelektuální svoboda a cenzura) – přístupné na Internetu z URL: <http://www.la-hq.org.uk/directory/prof_issues/ifac.html>. Odkazy na prohlášení knihovnických spolků devíti zemí jsou k dispozici na URL: <<http://www.ifla.org/faife/ifstat/ifstat.htm>>.

Tyto knihovny, budované a provozované v podstatné míře a někdy výlučně na základě veřejných prostředků, jsou povinny budovat fondy – ať „fyzické“ nebo nověji rovněž „virtuální“ – odrážející pluralitu názorů, přístupů, tvůrčích metod a hodnot uplatňujících se ve společnosti, zpracovávat, uchovávat je a poskytovat je k dispozici čtenářům, případně dalším uživatelům k bádání, učení a studiu, jakož i k rekreačním účelům.

Stejně jako poskytnutí určitého zdroje pro užití čtenářem (včetně předchozí akvizice u klasického dokumentu) neznamená, že knihovníci souhlasí s jeho obsahem, či jej dokonce propagují, tak také skutečnost, že čtenář určitý zdroj užije, sama o sobě nepředstavuje žádnou výpověď o jeho vztahu k obsahu.

Zajisté, hloubku záběru při budování fondu nutně ovlivňuje rozsah disponibilních prostředků, avšak i při omezených prostředcích je třeba usilovat o reprezentativnost ve fondu zastoupených názorů, škol a směrů, včetně těch, jež jsou (právě) menšinové. Veřejné knihovny zároveň musejí zajišťovat, aby svými prostředky mohly poskytovat služby všem složkám komunity v obvodu svého působení, bez ohledu na sociální, etnické, jazykové, kulturní, zdravotní a jiné rozdíly. V minulém desetiletí se v tomto smyslu ve veřejných knihovnách nesporně vykonal nesmírný kus práce. Přesto bychom se měli v každé veřejné, ale i jiné knihovně zamyslet nad tím, zda tyto zásady intelektuální svobody ve své činnosti uplatňujeme v plné míře toho, co nám naše prostředky umožňují.

Mezi funkcemi knihoven obecně, a veřejných zvláště, se profiluje funkce demokratizace přístupu k informacím, znalostem a hodnotám, bez ohledu na ekonomická omezení občanů. Manifest UNESCO o veřejných knihovnách požaduje, aby jejich služby byly v zásadě bezplatné¹³. Manifest IFLA o přístupu k Internetu se vyjadřuje obdobně: „Přístup k Internetu by měl být společně s ostatními základními službami v knihovnách a informačních službách poskytován zdarma.“ Bezplatný přístup čtenářů k Internetu v knihovnách v Česku poskytujících veřejné knihovnické a informační služby, alespoň k podstatné části zdrojů, Knihovnický zákon č. 257/2001 Sb. přímo zakotvuje.¹⁴ Že skutečnost je v tomto ohledu v našich knihovnách ve značné míře odlišná, zde snad nemusím zdůrazňovat.

Přes sympatii a podporu základnímu obsahu uvedených mezinárodních knihovnických dokumentů nicméně již první čtení některých jejich dílčích pasáží budilo rovněž rozpaky poněkud odlišného rázu, a to nad jejich formulacemi. Tak zejména – domnívám se - paušální formulace o zpřístupňo-

¹³ Manifest UNESCO o veřejných knihovnách 1994. Přístupný na Internetu z URL: <http://www.nkp.cz/o_knihovnach/Manifest_UNESCO.htm>.

¹⁴ Jde o ustanovení § 4 odst. 1) „Veřejné knihovnické a informační služby. spočívají ve - ... písm. c) umožnění přístupu k vnějším informačním zdrojům, ke kterým má knihovna bezplatný přístup, pomocí telekomunikačního zařízení“ v souběhu s ustanovením § 4 odst. 2 „Veřejné knihovnické a informační služby, uvedené v odstavci 1, je provozovatel knihovny povinen poskytovat bezplatně“.

vání obsahů knihovních materiálů a zdrojů bez ohledu na věk Například v Prohlášení IFLA o knihovnách a intelektuální svobodě se uvádí (zvýraznění ZM): „Knihovny umožňují rovnoprávný přístup k materiálům a službám všem uživatelům, **bez diskriminace**¹⁵ z důvodu rasy, přesvědčení, pohlaví, věku či jiného důvodu.“ Další dokumenty obsahují obdobné formulace; všechny fakticky přebírají pojetí problému, jak je po desetiletí prosazuje Americká knihovnická asociace¹⁶.

Takový názor v našich podmínkách budí přinejmenším rozpaky, pravděpodobněji ovšem nesouhlas. Neboť jak z výchovného hlediska, tak ve známém specifickém, mezním případě ze zákona se přístup k materiálům v knihovnách tradičně diferencuje podle věku, resp. zletilosti. Problém přitom nelze odbýt poukazem na žádoucí srozumitelnost a tedy nekomplikovanost textu. Právě v deklaracích má mít každé slovo plnou váhu. Vždyť právě tam, kde deklarace vystupuje v zápase o prosazení demokratického přístupu jako celku, může být její váha zdiskreditována poukazem na evidentní nenáležitost takové formulace.

Není sporu o tom, že kromě přehrady dané zákonem (viz dále) knihovníci chápou hranici věkových kategorií ve vztahu k přístupu ke knihovnímu fondu jako podmíněnou a prostupnou.. A jistě se to týká především hranice mezi nezletilostí a „dospělostí“. Troufám si tvrdit, že tento přístup nepředstavuje v našich knihovnách obecný problém. A pokud by se někde projevil necitlivý přístup v této otázce, vnímali bychom jej a řešili nejspíš z jiného úhlu, než z aspektu nezadatelných lidských práv, jakkoli je suverénní rozvívatel osobnost – kompetentní občan v úběžníku soudobého konceptu výchovy. Není ovšem vyloučeno, že v uvedeném pojetí a formulacích jde o projev amerického právního kontextu. Stěží je však vhodné, aby se v dokumentech IFLA tento kontext uplatňoval mechanicky. K otázce věku v knihovnických službách se ovšem ještě dostaneme vzápětí.

Dalším problémem, jež zjišťuji v dokumentech z loňského roku, je paušální formulace přístupu ke zdrojům v prostředí Internetu (ať již se to uvádí v Manifestu přímo nebo se v Deklaraci hovoří o zdrojích obecně – zdůraznění ZM):

¹⁵ Nejenže základní význam anglického „discriminate“ je „rozlišovat“, ale v Manifestu o přístupu k Internetu se výslovně používá výrazu „regardless“ – tedy „bez ohledu“.

¹⁶ Srov. uvedená Knihovnická listina svobod a zvláště Free access to libraries for minors : an interpretation of the Library Bill of Rights. Přístupné na Internetu z URL:

<<http://www.ala.org/Template.cfm?Section=Interpretations&Template=/ContentManagement/ContentDisplay.cfm&ContentID=8639>>. Výklad Knihovnické listiny svobod o volném přístupu nezletilých ke knihovnám byl přijat v roce 1972 a upraven v letech 1981 a 1991. V této koncepci tedy nelze vidět pouze vliv Internetu.

„(Z)abezpečení **neomezeného přístupu k Internetu** v knihovnách a v informačních službách podporuje společnost i jednotlivce v jeho úsilí o dosažení svobody, prosperity a rozvoje...“ (Manifest)

„IFLA vyzývá všechny vlády, aby podporovaly plynulý tok informací přístupných na Internetu prostřednictvím knihoven a informačních služeb a **zamezily všem pokusům o cenzuru nebo omezení tohoto přístupu.**“ (Manifest)

„Knihovny a informační pracoviště přispívají k vývoji a udržování intelektuální svobody a pomáhají chránit demokratické hodnoty a všeobecná občanská práva. V souvislosti s tím jsou zavázány poskytovat svým klientům **neomezený přístup k odpovídajícím zdrojům** a službám a klást odpor jakýmkoli formám cenzury.“ (Glasgowská deklarace)

Manifest ovšem současně konstatuje: „I když je na Internetu možno najít mnoho cenných informací, některé z nich jsou nepravdivé, zavádějící a také pohoršlivé či urážlivé.“ V tomto ohledu jde především o zdroje s pornografickým obsahem. Jakkoli je jich v oceánu, jaký dnes představuje Internet, relativně málo, absolutně nejde o malý počet, tím spíše, že je nabízen velmi agresivním způsobem.

Každopádně, otázky zpřístupňování, či naopak odmítání přístupu k pornografii na Internetu, zejména k pornografickým zobrazením a zvláště ve veřejných knihovnách, resp. v Česku v dalších knihovnách, pokud ve smyslu Knihovnického zákona poskytují veřejné knihovnické a informační služby, představují nepominutelný problém.

Jak se k této otázce staví Manifest? „Knihovníci by měli poskytovat informace a zdroje uživatelům služeb knihoven, které by je naučily využívat elektronické informace účelně a účinně. Měli by aktivněji podporovat a usnadňovat odpovědný přístup ke kvalitním informacím na síti všem uživatelům včetně dětí a mládeže.“

Pokud bychom se domnívali, že vodítkem nám může být z hlediska vymezení postavení a úlohy veřejných a dalších obdobných knihoven Knihovnický zákon, odpověď v něm nenajdeme, neboť si ani nějaký úkol v tomto smyslu neklade.

Z hlediska právního řádu České republiky, konkrétně Listiny základních práv a svobod¹⁷, lze právo vyhledávat a šířit informace omezit jen zákonem. Jediné obsahy, jež jsou v Česku vyloučeny z šíření, jsou, a to na základě ustanovení § 205 trestního zákona č. 140/1961 Sb. v platném znění, pouze – stručně řečeno – pornografické obsahy, a to v diferenciaci podle

¹⁷ Usnesení předsednictva České národní rady č. 2/1993 Sb. o vyhlášení Listiny základních práv a svobod jako součásti ústavního pořádku České republiky. Jde zejména o ustanovení čl. 17, odst. 3 „Cenzura je nepřipustná“ a odst. 4 – „Svoboda projevu a právo vyhledávat a šířit informace lze omezit zákonem, jde-li o opatření v demokratické společnosti nezbytná pro ochranu práv a svobod druhých, bezpečnosti státu, veřejnou bezpečnost, ochranu veřejného zdraví a mravnosti“.

zletilosti¹⁸: zatímco ve vztahu k nezletilým je trestné šíření každého pornografického obsahu, mezi zletilými je trestné šíření pouze určité její části. V tom se poněkud liší právní situace u nás např. od Spojených států¹⁹, kde obscénní obsah postrádá status ústavně chráněného projevu, či od Velké Británie, kde zákon zakazuje vydávání a šíření obscénního materiálu.

Znamená to tedy, že knihovnám v Česku není pomoci a vyskytne-li se v nich jednotlivec či skupina užívající www-stránky s pornografickým obsahem, je třeba to – pokud nejde o zmíněnou oblast „kvalifikované“ pornografie či nejsou-li byt' občasnými návštěvníky prostor s předmětnými pracovními stanicemi děti nebo mladiství – akceptovat a ať s profesionálním klidem nebo se sebezapřením vydržet?

Pohledme na věc ještě z dalšího pohledu, a to povahy pornografického obsahu. Zejména tzv. hard core pornografie, či dokonce taková, jež zobrazuje sexuální praktiky na hranicích či za hranicemi normality, neřku-li zákona, i při bezděčném vystavení nezúčastněných osob je často hluboce emocionálně zasahuje a výrazně negativně ovlivňuje jejich psychický stav. To se týká – z našeho hlediska – jak v první řadě dospělých osob, tak mimo jakoukoli pochybnost dětí a nezletilých, jejichž psychický a osobnostní rozvoj může pornografie dlouhodobě negativně poznamenat.

Již při prvním přečtení Manifestu jsem si kladl otázku, zda je skutečně v zájmu „dosažení svobody, prosperity a rozvoje“, aby knihovnice jako ženy (ale nejde jen o ně) ztratily v mnoha případech právo na psychologicky přiměřené pracovní prostředí a musely akceptovat pracovní podmínky, jež jsou vlastní jinému odvětví společenské činnosti, s vlastními, výrazně odliš-

¹⁸ § 205 Ohrožování mravnosti: odst. 1) Kdo uvádí do oběhu, rozšiřuje, činí veřejně přístupnými, vyrábí, dováží, provází nebo vyvází, anebo za tím účelem přechovává pornografická díla písemná, nosiče zvuku nebo obrazu, zobrazení nebo jiné předměty ohrožující mravnost, a) která zobrazují dítě, b) v nichž se projevuje neúcta k člověku a násilí, nebo c) která zobrazují pohlavní styk se zvířetem, bude potrestán odnětím svobody až na jeden rok nebo peněžitým trestem nebo propadnutím věci. odst. 2) Kdo pornografická díla písemná, nosiče zvuku nebo obrazu nebo zobrazení a) nabízí, přenechává nebo zpřístupňuje osobě mladší osmnácti let, nebo b) na místě, které je osobám mladším osmnácti let přístupné, vystavuje nebo jinak zpřístupňuje, bude potrestán odnětím svobody až na dvě léta, peněžitým trestem nebo propadnutím věci.

¹⁹ Kolegové z Výboru pro intelektuální svobodu ALA (American Library Association) ovšem poněkud fundamentalisticky odkazují knihovníky ve věci posouzení toho, co je obscénní, resp. dětská pornografie, výlučně na rozhodnutí soudu (viz Questions and answers : access to electronic information, services, and networks : an interpretation of the Library Bill of Rights. Přístupné na Internetu z URL: <http://www.ala.org/Content/NavigationMenu/Our_Association/Offices/Intellectual_Freedom3/Statements_and_Policies/Intellectual_Freedom2/Interpretations/QandA_Access_to_Electronic_Information,_Services,_and_Networks.htm>).

nými pravidly fungování i požadavky na kvalifikaci a osobnostní předpoklady pracovníků a pracovníků.

Tím nemíním tvrdit, že problém pornografie je obecně otázkou číslo jedna při využívání Internetu ve veřejných knihovnách. „Naštěstí“ naše hlavní problémy zde spočívají vskutku jinde. Ale při takovém paušálním pojetí „neomezeného přístupu k Internetu“, jaký je obsažen v citovaných pasážích, by se poměr výskytu problémů mohl změnit a zvláště, pokud by se někde takový problém vyskytl ve vyhrocené míře, jak se to stalo např. v Minneapolské veřejné knihovně²⁰, postižené by jen těžko hledaly ochranu.

Jaká řešení se tedy ve vztahu ke zletilým čtenářům veřejných knihoven nabízejí?

Stěží je lze spatřovat ve vytváření soukromí pro ty čtenáře, kteří by o takové zdroje projevíli zájem.²¹ Prostředky veřejných knihoven jsou vskutku omezené a akvizice pornografické literatury²² – k níž by se dalo vytváření takového zvláštního specializovaného čtenářského místa přirovnat – nepatřila nikdy k jejich úkolům.

Zdá se, že v podmínkách našeho právního řádu je ve veřejných knihovnách schůdná jen „smluvní“ cesta, kdy by ovšem závazek neužívat zdroje s pornografickým obsahem neměl charakter zřeknutí se nezadatelného práva na vyhledávání informací, ale uznání potřeby zvoleného řešení pro respektování práv dalších občanů i personálu knihovny. Jde tedy o to, aby každá knihovna měla ve vztahu k používání výpočetní techniky obecně a zvláště k užívání různého druhu zdrojů²³ v prostředí komunikačních sítí jasně, v zásadě ovšem jako pozitivní výklad²⁴ formulovaná pravidla, včetně

²⁰ Sex in the City : what happened at the Minneapolis Public Library / Wendy Adamson. – Přístupné na Internetu z URL: <<http://www.newbreedlibrarian.org/archives/02.02.apr2002/featureplain.html>>.

²¹ To ovšem radí někteří američtí kolegové: „Zvažte použití obrazovek zajišťujících soukromí nebo uspořádání pracovních míst stranou pohledů veřejnosti, aby byla chráněna důvěrnost uživatele.“ (Statement on Library Use of Filtering Software / American Library Association Intellectual Freedom Committee. Přístupné na Internetu z URL: <http://www.ala.org/Template.cfm?Section=IF_Resolutions&Template=/ContentManagement/ContentDisplay.cfm&ContentID=13090>.)

²² Pro úplnost třeba poznamenat, že vnímání toho, co je pornografie se mění v čase a prostoru. V posuzování přístupu k pornografickému obsahu na Internetu však v principu nejde o otázky zobrazení prosté nahoty lidského těla, ba ani psychologicky neagresivních zobrazení lidského sexuálního chování.

²³ I když nejsou prvořadým předmětem našeho zkoumání, další problém využívání Internetu z různých hledisek představují prostředky přímé textové komunikace (elektronická pošta, tzv. chat), hry, případně ekonomické aktivity různého druhu, jež mohou být v rozporu s podmínkami poskytovaného připojení k Internetu, aj.

²⁴ Srv. Internet acceptable use policies / by Sally Criddle. Přístupné na Internetu z URL: <<http://www.ukoln.ac.uk/public/earl/issuepapers/internet.html>>.

přiměřených sankcí, a aby průkazným způsobem čtenáře o nich informovala a zadokumentovala skutečnost, že se k jejich dodržování zavázali. A samozřejmě, také je důsledně uplatňovala.

Současně je patrně racionální počítat s potřebou hledat zvláštní řešení pro případ, že čtenář věrohodně uplatní argument provádění výzkumu, a to i nezávislého.

Pokud jde o ostatní knihovny, tam lze v uvedených pravidlech přímo zakotvit, že v souladu se zaměřením knihovny je užívání vymezených zdrojů v prostředí Internetu nepřipustné. (A jejich škála může být dle povahy širší než jen pornografické www-stránky.)

Směrnice Rady Evropy „Veřejný přístup a svoboda projevu u síťových informací : směrnice pro evropskou kulturní politiku“, která je u nás více-méně neznámá a není (již) ani k dispozici na Internetu předpokládá proaktivní přístup pracovníků míst veřejného přístupu k Internetu, ale v našich právních podmínkách by používání pornografického obsahu neznemožňovala. V její 5. části nazvané Rušivé užití se uvádí: „Po personálu by se nemělo vyžadovat, aby prováděl obecný dohled používání s výslovným záměrem identifikovat užití protizákonného nebo jinak nechutného obsahu. Je-li však na takové užití upozorněn, má povinnost požadovat přerušení protizákonného užití a vést k diskretnějšímu používání jiného znepokojivého obsahu.“²⁵ Snad se v tom projevuje právě odlišný režim pro pornografii v (Západní) Evropě. Filtrování pro zletilé ovšem směrnice připouští jen jako volbu.²⁶

Jiná situace je s nezletilými. Zde mají knihovny jasnou odpovědnost za to, že prostřednictvím jejich zařízení se pornografický obsah nebude šířit mezi nezletilými – tedy nejen dětmi, ale ani dospívajícími. To platí jak v Česku, tak i v jiných zemích světa. Nad fundamentalistickými stanovisky některých amerických kolegů²⁷ lze jen povytáhnout obočí. I když je vhodné, žádoucí a potřebné náležitě docenit úlohu a význam pozitivního vedení a výchovy nezletilých uživatelů Internetu podle jednotlivých věkových kategorií a dalších kritérií, v souladu s konkrétní situací, jež se případně vyvine v knihovně, je třeba uvážit i případné využití filtrů. Tak to vidí jistě

²⁵ . Public Access and Freedom of Expression in Networked Information : Guidelines for a European Cultural Policy. In: Public internet access in libraries and information services / Paul Sturges. – 1st publ. – London : Facet, 2002, s. 214.

²⁶ Tamtéž, s. 215.

²⁷ Např.: „Pouze rodiče a zákonní zástupci mají právo a odpovědnost omezit přístup svých dětí – a pouze svých dětí – k jakémukoli elektronickému zdroji.“ (Viz Questions and answers access to electronic information, services, and networks : an interpretation of the Library Bill of Rights. Přístupné na Internetu z URL: <http://www.ala.org/Content/NavigationMenu/Our_Association/Offices/Intellectual_Freedom3/Statements_and_Policies/Intellectual_Freedom2/Interpretations/QandA__Access_to_Electronic_Information,_Services,_and_Networks.htm>).

realističtější evropské kolegyně²⁸ a tato možnost je obsažena i v materiálech Rady Evropy – ve směrnici „Veřejný přístup a svoboda projevu u síťových informací : směrnice pro evropskou kulturní politiku“²⁹ i v prohlášení ministrů Rady Evropy z letošního května³⁰.

Pro informaci a snad i pro inspiraci při případné obhajobě zvoleného postupu v podmínkách, kde Internet užívají čtenáře bez rozdílu věku, stojí za zmínku, že Nejvyšší soud USA ve svém rozhodnutí z 23. 6. 2003 ve věci Spojené státy proti Americké knihovnické asociaci a dalším odmítl názor o protiústavnosti Zákona na ochranu dětí v prostředí Internetu (CIPA – Children Internet Protection Act) a Federální komise pro komunikace (Federal Communication Commission – FCC) dne 23. 7. 2003 vydala příkaz směřující k uplatnění zákona v praxi, což by mělo vést k hromadnému zavádění filtrujících programového vybavení v amerických veřejných knihovnách. Věc v žádném případě nelze mechanicky převzít ze specifického právního kontextu USA, zajímavá je ovšem argumentace většiny soudu o společenské úloze veřejných knihoven a povaze procesu budování jejich – dalo by se říci - „virtuálního“ fondu.³¹

²⁸ Srv. Guidance notes on the use of filtering software in libraries vydané Library Association v roce 2000 (nyní CILIP, Velká Británie) (přístupné na Internetu z URL: <http://www.la-hq.org.uk/directory/prof_issues/filter2.html>).

²⁹ „Děti, jež zvolí použití těch míst veřejného přístupu, jež jsou poskytnuta pro celou obec, by měly mít možnost, pokud je to možné, činit tak za stejných podmínek jako ostatní uživatelé. Nicméně, je-li třeba vyhnout se přístupu ke škodlivému nebo protizákonnému obsahu, místa veřejného přístupu je třeba opatřit filtrujícími systémy vyžadujícími použití osobních kódů věku.“ (Public Access and Freedom of Expression in Networked Information ..., s. 212-213.

³⁰ „Veřejné úřady by neměly prostřednictvím všeobecných blokovacích nebo filtrovacích opatření odmitat přístup veřejnosti k informacím a jiné komunikaci na Internetu, bez ohledu na hranice. To nebrání instalaci filtrů na ochranu nezletilých, zvláště na místech, jež jsou jim přístupná, jako jsou školy a knihovny.“ (Declaration on freedom of communication on the Internet : adopted by the Committee of Ministers at the 840th meeting of the Ministers' Deputies, Strasbourg, 28. 5. 2003. Přístupné na Internetu z URL:

<http://www.coe.int/T/E/Communication_and_Research/Press/News/2003/20030528_declaration.asp>.)

³¹ „Terminály Internetu nejsou pořizovány knihovnou, aby vytvořila veřejné fórum pro ty, kdo publikují na Webu, aby se vyjádřili. Knihovna spíše poskytuje takový přístup ze stejných důvodů, z jakých nabízí jiné knihovní zdroje: aby umožnila bádání, učení a rekreační činnosti tím, že dodá materiály potřebné a odpovídající kvality. Skutečnost, že knihovna ověřuje a rozhoduje se kladně o akvizici každé knihy ve svém fondu, ale neověřuje každé místo na Webu, jež zpřístupňuje, nepředstavuje ústavně relevantní rozdíl.“ (United States v. American Library Assn., Inc. (02-361) : 201 F. Supp. 2d 401, reversed : syllabus. – Přístupné na Internetu z URL: <<http://supct.law.cornell.edu/supct/html/02-361.ZS.htm>>.)

Ambivalentní povahu fungování obsahově vztaženého filtrujícího programového vybavení vskutku nelze přehlížet. Je skutečností, že funkce filtrů je nedostatečně specifická. Filtry jsou založeny na různých postupech, nejčastěji na blokování přístupu k souborům obsahujícím texty s určitými výrazy nebo k předem definovaným zdrojům. Některé ovšem naopak na umožnění přístupu pouze k předem definovaným URL. V důsledku toho dochází k „přehnanému blokování (overblocking)“, tedy ke znemožnění přístupu k celé řadě neškodných zdrojů, popřípadě ke zkrácení přenášeného obsahu (např. vypuštěním stanovených výrazů). Tím spíše, že filtry vznikají především pro potřeby soukromých subjektů a v zásadě nejsou tvořeny s ohledem na potřeby působení veřejných knihoven. Informativní přehled otázek filtrování v podmínkách knihoven, ovšem v podmínkách amerického právního řádu, podává C. Clancy³², s alternativními akcenty ukazuje tuto problematiku Alvin M. Schrader³³.

Myslím si, že případ otázky současné podoby pornografie na Internetu a přístupu k Internetu ve veřejných knihovnách svědčí o složitostech současné doby, kdy je třeba koncepčně řešit vzájemné působení a často kolizi řady zájmů, tradic, nově vznikajících jevů i pohledů na svět a jejich důsledků, přičemž zkoumání má nejen charakter objevování hlubších vztahů v realitě, ale zvláště sociální konstrukce nové reality, konstrukce vývojově perspektivní³⁴ vysoce komplexní uspořádanosti celku společenských vztahů. Ve vztahu ke knihovnictví spočívá v tomto smyslu odpovědnost na knihovnické vědě. Můžeme si klást otázku, v jaké míře tuto odpovědnost naplňuje.

Nicméně, jak naznačeno již výše, jakkoli otázka pornografie ve veřejné knihovně může pálit, zcela určitě není ve vztahu k uplatňování intelektuální svobody v knihovnách tím nejdůležitějším. Možná že některá fundamentalistická stanoviska jsou jen přehnanou reakcí na ohrožování svobody vyhledávat a přijímat informace a snahy omezovat přístup k nim, k němuž ve větší nebo menší míře dochází v podstatě v každé zemi, jak uvádí M. Tax Choldin³⁵, známá řadě našich kolegů, jinak ovšem dlouholetá aktivistka

³² Filtering, censorship and the First Amendment : libraries at the crossroads / by Carol A. Clancy. (Přístupné na Internetu z URL: <<http://www.charlestonco.com/features.cfm?id=104&type=fi>>.)

³³ Internet filters : library access issues in a cyberspace world / Alvin M. Schrader. Přístupné na Internetu z URL: <<http://www.ifla.org/faife/papers/others/schrader.htm>>.

³⁴ Nikoli ojediněle se však v dlouhodobé dimenzi výsledky ukáží jako naprosto neperspektivní. Vždyť i to zkoumání a realizace jeho výsledků, jež jsou vědecky podloženy v optimální míře, jsou koneckonců než uplatněním metody pokusu a omylu.

³⁵ Beginning a conversation on access to information and freedom of expression / by Marianna Tax Choldin. (Přístupné na Internetu z URL: <<http://216.239.51.104/search?q=cache:bBCQcubo8xIJ:www.ifla.org.sg/faife/paper/s/guest/choldin.htm+%22a+set+of+principles%22+Information+Access+1996&hl=c>>.

Výboru IFLA pro volný přístup k informacím a svobodu projevu (a členka jeho Poradního výboru).

Další problém – snad opravdu spíše formulační povahy, jež však přece jen nechci přejít - představuje následující pasáž z Prohlášení o knihovnách a intelektuální svobodě: „Knihovny zajišťují, aby výběr a zpřístupňování knihovních materiálů a služeb byl řízen odbornými hledisky a **nikoliv** politickými, **morálními** a náboženskými názory.“ (Zvýraznění ZM) Ačkoli je zřejmé, že tento požadavek se váže k již zmíněné potřebě reprezentativnosti zdrojů poskytovaných veřejnou knihovnou a v tomto kontextu je oprávněný, přece jen postavení odbornosti a morálky do takové kontrapozice v jediné formulaci je stěží přijatelné. Vždyť i přijetí obsahového významu tohoto tvrzení nevyplývá z ničeho jiného než z určitého pojetí profesionální etiky knihovníka. I jeho aplikace ovšem může narazit na mez, jak je vidět v případě pornografie. Uvedený požadavek měl být formulován jinak, bez postulování naprosté absence morálky v profesní činnosti.. Mám za to, že lépe je vyjádřen v Etickém kodexu Americké knihovnické asociace: „Rozlišujeme mezi našim osobním přesvědčením a odbornými povinnostmi a nedovolujeme, aby se naše osobní víra směřovala s poctivým uplatňováním cílů našich institucí nebo poskytováním přístupu k jejich informačním zdrojům.“³⁶

Třebaže jsme si problematiku intelektuální svobody a respektu k soukromí uživatelů v knihovnách v úvodu oddělili, ve skutečnosti spolu velmi těsně souvisejí. Právo na soukromí je nepochybně jedním ze základních lidských práv, historicky se formuje a vyvíjí dokonce v jejich prvotním základě.

Intelektuální svoboda, obsahující právo na hledání a ověřování informací a hodnot, jejich přijímání a odmítání, právo na nesouhlas s obecně přijímanými názory, je nedílně spjata s právem na diskrétnost při jejím naplňování. Respekt k soukromí uživatelů v knihovnách má proto dvě roviny. Je to jednak závazek k důvěrnému zacházení s osobními údaji, jež čtenář knihovně poskytne pro potřeby evidence v zájmu náležité správy fondů a majetku knihovny. Na tomto poli musíme respektovat zákonnou úpravu, jak je obsažena ve vzpomenutém Zákonu na ochranu osobních údajů. Tímhle aspektem se zde nebudu zvlášť zabývat.

Na druhé straně je to povinnost chránit, jak se uvádí v Glasgowské deklaraci, „právo na soukromí a diskrétnost každého uživatele ve vztahu k

s&ie=UTF-8>.) Věcný přehled v tomto smyslu podává i předseda tohoto výboru a nově zvolený budoucí prezident IFLA Alex Byrne (srov. The way of the wowsler : censorship as a barrier to access to information / Alex Byrne. (Přístupné na Internetu z URL: < <http://www.ifla.org/faife/papers/ps00/byrne00.htm>>).

³⁶ Code of ethics of the American Library Association. Přístupné na Internetu z URL:

<http://www.ala.org/Content/NavigationMenu/Our_Association/Offices/Intellectual_Freedom3/Statements_and_Policies/Code_of_Ethics/Code_of_Ethics.htm>.

informacím vyhledávaným či obdrženým a ke zdrojům použitým, vypůjčeným, získaným nebo zprostředkovaným“.

Měli bychom zpytovat svědomí, zda jednáme plně v souladu s tímto požadavkem – zda nesdělujeme třetí osobě, kdo má vypůjčenu požadovanou publikaci, zda nehalekáme na známého, co konkrétně „mu přišlo“, zda dbáme na důslednou, důvěrnou likvidaci objednacích lístků a jiných záznamů, pokud z nich lze identifikovat údaje o osobě a obsahu předmětu transakce. Zda náležitě poučujeme čtenáře, aby po ukončení práce s elektronickým katalogem vždy zavírali své konto. Zda v knihovnách zajišťujeme programové vybavení, pomocí něhož je možné a potřebné na závěr práce v Internetu vymazat soubory a údaje vypovídající o právě ukončeném používání. Přitom je nutné si uvědomit, že každá společenská produkce má své náklady – a že je má, ať přímé či v nepřímé formě, rovněž produkce takového veřejného statku, jakým je ochrana soukromí.

Ty, kdo by se chtěli blíže seznámit s tím, jak otázky soukromí posuzují a řeší američtí knihovníci, včetně jejich stanovisek v období po 11. září 2001 (otázka tzv. PATRIOT Act – Zákona o sjednocení a posílení Ameriky poskytnutím odpovídajících nástrojů potřebných k zachycení a přehrazení terorismu), je možné odkázat na webové stránky ALA³⁷.

Jsem si vědom, že tak, jako je můj příspěvek výkladem či v dílčích otázkách i kritickou diskusí s názory vyjádřenými v uvedených mezinárodních knihovních dokumentech, je také on předmětem kritického posouzení. Rozhodně bychom se však o všech uvedených otázkách (a možná i dalších) měli poradit. Z hlediska pojetí problémů i z hlediska naší současné praxe. Můžeme dojít k závěru, že mezinárodní knihovnické autority zde prezentují perspektivnější, nosnější hledisko, než jaké představuje naše praxe či úvahy. Nicméně, může se i stát, že v některých otázkách dojdeme k závěru, že vyjádřená představa o naplňování intelektuální svobody je - zejména ve vztahu ke zpřístupňování pornografie na Internetu ve veřejných knihovnách – příliš paušální, necitlivá k problémům reálného života. Pak bychom ale své výhrady měli, s patřičným zdůvodněním, sdělit mezinárodní knihovnické obci. Ostatně, zkušenosti a názory z jejich řad nám jistě pomohou se v uvedené problematice rozebírat.

³⁷ URL: <http://www.ala.org/Content/NavigationMenu/Our_Association/Offices/ALA_Washington/Issues2/Civil_Liberties,_Intellectual_Freedom,_Privacy/Civil_Liberties,_Intellectual_Freedom_and_Privacy.htm>. Stanovisko IFLA/FAIFE k uplatňování PATRIOT Act v knihovnách z 5. 6. 2003 je přístupné z URL: <<http://www.ifla.org.sg/V/press/faiife050603pr.htm>>.